

KUR'AN'DA HİKMET KAVRAMI -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri-

Hakan UĞUR*

ÖZET

Sözlükte bir şeye engel olmak, işi sağlam yapmak ve sağlamlaştırmak, söz-de ve fiilde isabetli olmak ve her şeyi yerli yerine koymak gibi anlamlara gelen hikmet kelimesi Kur'an'da on dokuz ayette, yirmi defa geçmektedir. Hikmet kelimesi, geçtiği ayetlerde değişik anlamlar taşır. Müfessirlerin açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda hikmet kelimesinin Kur'an'daki anlamlarıyla ilgili olarak şu yorumu yapmak mümkündür: Hikmetin bir ilmi, bir de amelî boyutu vardır. Hikmetin geçtiği ayetlerin tefsirini yaparken bazı müfessirler hikmetin ilim boyutunu, bazıları amel yönünü, bir kısmı da hikmetin ilim ve amelden ibaret olduğunu vurgulamışlardır. Hikmet, kişiyi güzel ameller yapmaya götüren, kişinin ahlakının olgunlaşmasını sağlayan sağlam ve faydalı ilim ve anlayış manasındadır. Bu manasıyla hikmet, İslâm'daki iman-amel bütünlüğüyle de alakalı bir kavramdır. Kur'an'a göre hikmete atfedilen ikinci ve önemli bir mana da nübüvvet ve vahyin uygulanması olan Sünnettir. Kur'an'da hikmete atfedildiğini düşündüğümüz diğer bir mana da Kur'an'ın kendisi ve Kur'an'da geçen hükümlerin açıklamalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, hikmet, Sünnet, müfessir, tefsir.

THE CONCEPT OF HIKMA IN QUR'AN -THE VERSES OF HIKMA IN QUR'AN ACCORDING THE INTERPRETERS-

The word of "hikma", mentioned in Qur'an twenty times in nineteen verses has meanings like to prevent something, to put something on a sound footing, to be to the point in words and works, to put everything in a right place. The word of "hikma" has different meanings according to the verses it is used. It is possible to comment about the meanings of "hikma" in Qur'an like this when the explanations of interpreters are taken into account. Hikma has a scientific and practical dimension. Some interpreters emphasizes on a scientific dimension and some emphasizes on practical dimension of hikma when they interpret the verses about hikma, some of them stresses on that hikma is composed of science and practice. Hikma has a meaning of reliable and useful science and understanding which makes people do good works and provides to mature morality. With this meaning, hikma is a concept related with the wholeness of belief and practice in Islam. The second and important meaning which is attributed to the hikma according to the Qur'an is the Sunna, applying of prophecy and revelation. Another meaning attributed to hikma according to Qur'an is the Qur'an itself and the explanations in Qur'an.

Key Words: Qur'an, hikma (wisdom), Sunna, interpreter, interpretation.

GİRİŞ

İslâm'da ilk nâzil olan ayet "*Yaratan Rabbinin adıyla oku!*"¹ ifadesidir. Bütün ibadetlerden, itikâdî ve amelî hükümlerden önce okuma emri nazil olmuştur. Kur'an'ın bu vasfı, İslâm'da ilme ve âlimlere değer verildiğini ve onların yüceltildiğini göstermektedir. Ayette okuma emrinden sonra "*Yaratan Rabbinin adıyla...*" kaydının eklenmesi de kanaatimizce, ilimle kastedilen şeyin Allah'la bağlantısını yani dinî tarafını vurgulamaktadır. Birçok ayetteki "*İman edenler ve sâlih amel işleyenler...*" gibi ifadeler, iman-amel bütünlüğüne vurgu yapmaktadır. Bu, İslâm'ın öngördüğü bir amelin, ancak Allah'a imanın söz konusu olmasıyla değer kazanabileceğini göstermektedir. Pek çok ayette değişik ifadelerle müminlere ilim öğrenmeleri emredilmiş ve ilim sahipleri övülmüştür.² Ancak bütün bu ifadelerde ilim salt bir bilgi yığını olarak kabul edilmemiş, gerek muhatabın gerekse bütün insanların hem dünyasında hem de ahret hayatında faydalı olacak bir faaliyet olarak kabul edilmiştir. İlk inen ayetiyle muhataplarına ilim talebini emreden İslâm'ın, ilk dönemlerde layıkıyla anlaşılması ve hayata geçirilmesiyle Müslümanlar her alanda ilerlemişler ve büyük bir medeniyet vücuda getirmişlerdir.

Kur'an'daki kavramların araştırılması çalışmaları, son dönemde ortaya çıkmış olan konulu tefsir çalışmaları içinde mütâlaa edilmektedir. Bu konulu tefsir çeşidinde ilk olarak Kur'an kelimelerinden birisi ele alınarak kelimenin geçtiği ayetler tespit edilir. Daha sonra Kur'an'ın o kelimeyi kullanmasıyla hâsıl olan mânâlar tespit edilmeye çalışılır.³ Bu tür çalışmalarda kelimenin lügat mânâları tespit edilir, bunun yanında Kur'an'da o kelimeyle anlatılmak istenen mânâlar da araştırılır. Çünkü Kur'an, geldiğinde o dönem Araplarının kullandığı dille indirilmiştir. Kur'an indirildiği dönemin dilini kullanmakla beraber o dilde birtakım tasarruflara gitmiş, bazı kelimelere farklı mânâlar kazandırmıştır. Kur'an'ın farklı anlamlar yüklediği bu kelimelerin anlaşılması için lügat mânâlarının yanı sıra Kur'an'da o kelimenin hangi anlamlar taşıdığı tespit edilir. Mesela "küfür", "fısk" gibi kelimeler bu türdendir.

Biz de bir kavram çalışması olan bu araştırmamızda hikmet kelimesinin Kur'an'da hangi mânâlara geldiğini ele aldık. Hikmet, Kur'an ayetlerinde özel anlamlar taşıyan, ancak daha sonraki dönemler içinde anlam kaymasına uğramış önemli kavramlardan biridir. Birçok hadiste de kendine yer bulmuş olan bir Kur'anî kavram olan hikmeti, taşıdığı önem sebebiyle ele almayı uygun gördük. Kelimeyi değerlendirmeye geçmeden önce lügat mânâlarını ele aldık. Daha sonra hikmet kelimesinin geçtiği ayetleri anlamlarına göre gruplandırdık ve başlıklar altında değerlendirdik. Bu değerlendirmede, onların nüzul ortamlarından bahsettik ve müfessirlerin başlıcalarının o ayetlerde geçen hikmet kelimesini hangi mâ-

¹ Alak 96/1.

² Âl-i İmrân 3/18, Nisâ 4/162, İsrâ 17/107, Hacc 22/54, Fâtır 35/28, Zümer 39/9, Duhân 44/32, Mücâdile 58/11 vd.

³ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, ss. 137-138; Uğur, *Beyyine Suresi ve Yorumu*, ss. 13-32.

nâlarda yorumladıklarını zikrettik. Daha sonra bütün bu mânâları göz önünde bulundurarak hikmet kelimesinin Kur'an ayetlerinde taşıdığı anlamları tespit etmeye çalıştık.

Kur'an'da hikmet kavramını incelerken sadece hikmet kelimesinin geçtiği ayetleri değerlendirmeye çalıştık. Kur'an'da geçen ve hikmetle aynı kökten gelen "Ahkemü'l-Hâkimîn" gibi Allah'a; "Hakîm" gibi hem Allah'a, hem de Kur'an'a ait olan sıfatları, ayrıca hikmetle anlam bağlantısı bulunan "fitrat", "adalet", "basîret", "nühâ", "hıcr", "fıkh", "fehm", "furkan", "marifet" gibi kelimeleri araştırma dışı bıraktık.⁴

I-HİKMET KELİMESİNİN FİLOLOJİK ANALİZİ

1. Hikmetin Kelime Anlamı

Hikmet kelimesini ele almadan önce bu kelimenin türemiş olduğu kökün anlamlarını incelememiz gerekir. Çünkü bir kelimenin fiil kökü, bize mânâsı ile ilgili ipuçları verir.

Hikmet kelimesi, H-K-M kökünden türemiş bir mastardır. H-K-M kökünün sözlükteki başlıca anlamları şunlardır:

a) Düzeltmek ve yoluna koymak için bir şeye engel olmak:

Hayvanlara vurulan game onları engelleyici anlamında "*hakeme*" (الحكمة) denir. "*Hakemtu'd-dâbbete*" cümlesi, "Hayvanı gem vasıtası ile engelledim"; mezid olarak "*Ahkemtu'd-dâbbete*" cümlesi ise, "Hayvanı gemledim" anlamına gelir. Yine aynı fiilin kullanıldığı "*Hakemtu's-sefîhe ve ahkemuhû*" ifadesi, "Sefihi (iradesiz, rezil, müsrif ve beyinsizce hareket eden kişi) engelledim." mânâsında kullanılmıştır.⁵ "Çocuğunu engellediğin gibi yetimi de engelle!" hadis-i şerifinde de kelime aynı anlamda kullanılmıştır.⁶

Hikmet, hilim anlamına da gelir; çünkü hilim, nefse hâkim olup onu öfkenin heyecanından korumak anlamı da taşımaktadır.⁷

b) İş sağlamlık yapmak, sağlamaştırmak:⁸

Bir hadis-i şerifte, Kur'an-ı Kerim'den bahsedilirken "ez-zikru'l-hakîm" (الذكر الحكيم) tabiri kullanılmaktadır.⁹ Burada "el-hakîm" tabiri, "sağlam, üzerinde herhangi bir ihtilâf ve şüphe bulunmayan" anlamında kullanılmıştır.

c) Adaletle hükmetmek.¹⁰

d) Mahkemeye çıkmak.¹¹

⁴ Bu hususta bkz. Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, ss. 35-77.

⁵ İbn Fâris, *Mu'cem Mekâyîsi'l-Luğa*, II/91; Râğib el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 248; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-A'yün*, s. 261; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/141, 144; Firûzâbâdî, *Besâir*, II/487.

⁶ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis*, I/420.

⁷ Râğib el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 249; Firûzâbâdî, *Besâir*, II/491; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/353.

⁸ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis*, I/420; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/140; Firûzâbâdî, *Besâir*, XII/487; Goichon, A. M.; "Hikma", *The Encyclopaedia of Islam*, III/377.

⁹ Dârimî, *Sünen*, "Fedâilü'l-Kur'an", 1/3211.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/141; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/353.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/ 142.

e) Sözde ve fiilde isabetli olmak, her şeyi yerli yerine koymak.¹²

2. Hikmetin Anlam Sahası

Hikmet adaletle hükmetmek, söz ve fiilde isabetli olmak, eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilmek ve onun gereğine göre amel etmek, sefihlik, cehalet ile fesattan menetmek ve sakındırmak anlamlarına gelir. Bunlardan başka; Kur'an, İncil, Allah'a itaat, dinî konularda derin bilgi sahibi olup onunla amel etmek, Allah'ın emirleri ve bu emirlere uyulması hakkında tefekkür etmek,¹³ ilim, nübüvvet,¹⁴ Kur'an-ı Kerim'de bulunan öğütler,¹⁵sünnet,¹⁶ hakka uygun söz,¹⁷ eşyanın hakikatini olduğu gibi bilmek ve gereğince hareket etmek,¹⁸ ilim ve akıl yoluyla doğruyu bulmak,¹⁹ yüce varlıkları yüce bir ilimle bilmek²⁰ gibi mânâlarda kullanılır. Hikmet, ayrıca öğrenim olmaksızın Allah tarafından kula verilen ledünnî ilme denir. Bu ilim, yakîn ilmi, mükâşefe ilmi, esrar ilmi gibi adlarla da anılır.²¹ Kâtip Çelebi'nin (ö.1657) tanımına göre hikmet, varlıkların hakikatini, beşer kudretinin erişebileceği kadar, gerçekte oldukları şekliyle araştıran ilme verilen addır.²²

Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö.1942) yukarıdakilere ilâve olarak şu mânâları da zikrettiğini görmekteyiz:

İlim ve fıkıh, varlıkların özündeki mânâları anlamak, Allah'ın emrini anlamak, yaratmak, varlık düzeninde her şeyi yerli yerine koymak, güzel ve doğru işlere yönelmek, insanın gücü yettiği kadarıyla yüce yaratıcıya benzemeye çalışması, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak, Allah'ın emirlerini düşünmek ve ona uymak, Allah'a itâat etmek, din ve amel, anlayış, vesvese ile gerçek makamın ayırt edilmesini sağlayan nur, doğru ve hızlı karar verebilmek, doğruya iletmek, ruhların sükûn ve güvenliğinin son durağı, bütün hallere hakkı tanık tutmak, din ve dünya düzeni, ledünnî ilim, ilham vârid olması için sırrı saklamak veya bunların hepsi.²³

Cürcânî (ö. 816/1413)'ye göre hikmet; ifrat hali cerbeze (güzel konuşma), tefrit hali de belâhet (bönlük, kalın kafalılık) olan, orta yoldaki ilmî ve aklî bir kuvvettir.²⁴ Hikmet, dile getirilmiş, açıklanmış anlamında "el-hikmetu'l-mantûk bihâ" (şerîat ve tarikat alanındaki ilimler); ve üzerinde konuşulmayarak gizlenmiş

¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/ 142. Ayrıca bkz. Özcan, Hanifi, "Maturidi'ye Göre "Hikmet" Terimi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl 1988/2, ss. 42-43.

¹³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, XII/487.

¹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 111; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 261; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, XII/487.

¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 111; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 261.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 261.

¹⁷ Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, II/524.

¹⁸ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 91; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, s. 353. Cürcânî bu ilmi, "hikmet-i ilâhiyye" şeklinde tanımlamıştır.

¹⁹ Râğîb el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 249.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/140.

²¹ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 490.

²² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I/676.

²³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II/915-926.

²⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 91.

anlamında “el-hikmetu'l-meskût anhá” (avamın tam olarak vakıf olmadıkları hakikat sırları) olarak iki bölümde de değerlendirilmektedir.²⁵

Hikmet kelimesi, Allah için kullanıldığında eşyayı bilmek, onu sağlam bir gaye üzerinde vücuda getirmek şeklinde anlaşılır. İnsan için kullanıldığında ise, varlıkları bilmek ve hayır işlemek anlamlarına gelmektedir.²⁶

Bütün bu tarifleri göz önünde bulundurduğumuzda hikmeti lügat ve ıstılah anlamını göz önüne alarak kısaca şöyle tanımlamak mümkündür:

Kişideki akli verilerin ve ilmin ortaya koyduğu esasların bir arada değerlendirilmesiyle, ayrıca sahip olunan ilimle beraber onu uygulamakla ortaya çıkan, eşyanın hakikatini bilme ilmine hikmet denilmektedir. Tariften de anlaşıldığı gibi hikmet denilen ilim, bir çaba ve gayretle ortaya çıkmaktadır.

II- HİKMET AYETLERİNİN TEFSİRİ

Hikmet kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de on dokuz ayette yirmi defa geçmektedir. Bu ayetlerde geçen “hikmet” kelimeleri, buldukları ayetlere göre değişik şekillerde yorumlanmıştır. Biz, ayetlerin siyakını ve müfessirlerin görüşlerini göz önünde bulundurmak suretiyle hikmet kelimesinin anlamlarını birkaç başlık altında değerlendireceğiz. Şimdi bu ayetleri inceleyelim:

1. Sünnet Anlamında Kullanımı

a) Peygamberlerin Sünneti

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ

“Allah peygamberlerden söz almıştı: “Andolsun ki size kitap ve hikmet verdim.

Sonra yanınızdaki kitapları doğrulayıcı bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz. Bunu kabul edip, bu konudaki ağır ahdimi üzerinize aldınız mı?” demişti. Onlar da: “Kabul ettik” demişlerdi. Bunun üzerine Allah: “Şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim.” demişti.”²⁷

Yukarıdaki ayette de ifade edildiği gibi Allah bütün peygamberlerinden, kendilerinden sonra gelecek ve sıfatlarını kendilerine belirtmiş olduğu peygamberleri tasdik etmek ve onlara yardım etmek hususunda söz almıştır. Dolayısıyla bütün peygamberler, son peygamber olarak gönderilecek ve kendilerini tasdik edecek olan Hz. Muhammed'e iman ve yardım etmek hususunda Allah'a söz ver-

²⁵Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 91.

²⁶Râğıb el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 249; Firûzâbâdî, *Besâir*, s. 490; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, s. 353.

²⁷Al-i İmran 3/81.

mişlerdir. Allah, bu şekilde, kendi peygamberlerinin, itaat etmek konusunda kendisine söz verdiği Hz. Muhammed'e inanmalarını Ehl-i Kitaptan istemektedir.

Bu ayette geçen hikmet ile ilgili olarak genelde müfessirler fazla değerlendirmede bulunmamışlardır.

Râzî (ö.606/1210)'ye göre ayette geçen "kitab" lafzı indirilen ve okunan şey mânâsında; "hikmet" ise Kitab'da olmayan ve geniş mükellefiyetler yükleyen vahi demektir.²⁸ Bursevî'ye göre ise ayette geçen hikmet, helâl-haram ve hadlerin²⁹ beyan edilmesidir.³⁰

Kanaatimizce ayette hikmet kelimesi ile, Râzî'nin de işaret ettiği gibi, peygamberlerin Sünneti kastedilmiştir. Zira bütün peygamberlerin, kendilerine gelen vahyi yorumlamalarından ibaret olan ve ümmetleri için yol gösterici özellik taşıyan Sünnetleri mevcut olmuştur. Vahyin hayata geçirilmesi için, Sünnet büyük önem taşır.

b) Hz. İsa'nın Sünneti

1.

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ

"Allah ona Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncili öğretecektir."³¹

Al-i İmran Suresi'nin 35. ayetinden itibaren Hz. Meryem'in doğuşu ve doğduktan sonraki hayatı, Hz. Zekeriyya'nın hayatı, meleklerin Hz. Meryem'e, Hz. İsa'nın doğuşunu müjdelemeleri ve onun özelliklerinden bahsetmeleri, Hz. Meryem'in de bu habere hayret etmesi hikâye edilmektedir. Bu ayette, melekler Hz. İsa'yı anlatmaya devam etmekte, O'na Kitab, hikmet, Tevrat ve İncil'in öğretilceği anlatılmaktadır

Müfessirlerin ayette geçen hikmetle ilgili olarak yaptıkları başlıca yorumlar şunlardır:

a) Hikmet Sünnet anlamına gelir. Ayette Hz. İsa'nın vahyin uygulanmasından ibaret olan Sünneti kastedilmiştir. Bu görüş, ilk dönem müfessirlerinden Taberî ve İbn Atıyye'ye aittir.³²

b) Hikmet ilim öğrenmek ve bu ilim doğrultusunda güzel ahlâka sahip olmak anlamına gelir. Bu tanımlama, hikmet kelimesinde bulunan ilim-amel bütünlüğü mânâsına işaret etmektedir. Müfessirlerden Râzî, İbnü'l-Cevzî, Ebu's-Suûd, Bursevî ve Şevkânî hikmet için bu mânâyı tercih etmişlerdir. Abduh ve Merâğî, hikmetin bu iki yönlü mânâsından sadece birine dikkat çekerek onun, kişiyi güzel ameller yapmaya götüren, dini hükümlerin gaye ve maksatlarını bilme ilmi oldu-

²⁸ Râzî, *Tefsir*, VIII/126-127.

²⁹ Kur'an ve Sünnet'te belirlenmiş, kısas ve diyet dışındaki cezâ müeyyidelere had adı verilir. Bkz. Bardakoğlu, "Had", *DİA*, XIV/547-550.

³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, II/56.

³¹ Al-i İmran 3/48.

³² Taberî, *Tefsir*, III/273; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I/438.

ğunu ifade etmişlerdir. Yine Neseî ve Âlûsî'ye ait olan, hikmetin fıkıh, yani helâl ve haram ilmi mânâsına geldiği görüşü de bu grupta değerlendirilebilir.³³

c) Müfessir İbn Kesîr, daha geniş bir mânâyı tercih ederek her türlü hayırın hikmet kapsamında değerlendirilebileceğini söylemiştir.³⁴ Onun bu yorumunun, Bakara Suresi 269. ayette geçen, kendilerine hayır verilenlerin çok hayra nail oldukları ifadesinden kaynaklandığı aşikârdır.

Yukarıda zikredilmiş olan ayette Hz. İsa'ya verildiği ifade edilen hikmetin, bütün müfessirlerin temel kaynağı konumunda olan Taberî'nin ve İbn Atıyye'nin dediği gibi Hz. İsa'nın Sünneti olduğu görüşü kanaatimizce daha isabetlidir. Tevrat ve İncil'le birlikte verildiği ifade edilen ve Allah tarafından verildiği zikredilerek ilâhî kaynaklı olma özelliği vurgulanan hikmetin, dini ve dünyevi konularda Hz. İsa'nın uygulamalarından ibaret olduğunu söyleyebiliriz.

2.

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَبَدْتِكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تَكَلَّمَ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخَلَّقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ

"Allah o gün şöyle der: Ey Meryem oğlu İsa! Senin ve annenin üzerindeki nime-timi hatırla. Hani ben seni Ruhu'l-Kudüs ile desteklemiştim. Sen beşikte iken de yetişkin iken de insanlarla konuşuyordun. Sana kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yapıyordun. İçine üfürdüğün zaman da benim iznimle kuş oluyordu. Anadan doğma körü ve alaca hastalığına tutulmuş benim iznimle iyileştiriyordun. Ölüleri benim iznimle kabirden çıkarıp diriltiyordun. Hani seni İsrailoğullarının elinden kurtarmıştım. Sen onlara apaçık mucizeler getirdiğin zaman da içlerinden inkâr edenler: "Bu apaçık büyüden başka bir şey değildir." demişlerdi."³⁵

Ayette geçen hikmet müfessirlerce şu anlamlarda anlaşılmıştır:

a) Hikmet Allah'ın indirdiği ilahi kitapların mânâlarını anlamaktır. Müfessirlerden Taberî, İbn Kesîr, Beydâvî'nin tefsirine kıymetli bir haşiye yazan

³³Râzî, *Tefsir*, VIII/57; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, IV/402; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, I/363; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II/37; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I/341; Reşid Rıza, *Menâr*, III/310; Merâğî, *Tefsir*, III/153; Neseî, *Tefsir*, I/158; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, III/166.

³⁴İbn Kesîr, *Tefsir*, I/320.

³⁵Maide 5/110.

Şeyhzâde ve Bursevî bu görüşü paylaşmaktadırlar. İbn Atıyye ve Kâsimî ise ayetteki hikmetin şer'î konulardaki anlayış mânâsına geldiğini ifade eder.³⁶

b) Diğer bir yoruma göre ayette geçen hikmet, hikmet kelimesinin ifade ettiği bütün mânâları kapsar. Zemaşerî, Ebu's-Suûd ve Şevkânî bu kanaati taşıymaktadırlar.³⁷

c) Râzî'ye göre ise ayetteki hikmet nazari ve ameli ilimler mânâsındadır. Beydâvî'nin naklettiği bir görüşe göre ise ilim öğrenip ve bu ilimle amel etmek suretiyle nefsi olgunlaştırmak anlamına gelir. Bikâî'ye göre ise varlıkların hakikatlerini bilip bu bilgi gereğince amel etmek anlamındadır.³⁸

d) Neseî'ye göre ayette geçen hikmet, sağlam ve doğru söz mânâsına gelir.³⁹

e) Abduh ve Merâğî'ye göre ise ayette geçen hikmet, kişiyi güzel ameller yapmaya sevk eden sahih ilim mânâsındadır.⁴⁰

Ayette Al-i İmran Suresi'nin 48. ayetinde olduğu gibi Hz. İsa'ya verilen hikmetten söz edilmektedir. O ayetin tefsirinde de belirttiğimiz gibi Hz. İsa'ya verilen hikmetin onun Sünneti mânâsına geldiği kanaatindeyiz.

c) Hz. Muhammed'in Sünneti

1.

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ

الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

*“Rabbimiz! İçlerinden onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek ve onları kötülüklerden temizleyecek bir peygamber gönder. Şüphesiz, güçlü, hüküm ve hikmet sahibi olan ancak sensin.”*⁴¹

Bu ayetle beraber önceki (124. ayetten itibaren) beş ayette, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den bahsedilmektedir. Ayetlere göre, Allah, Hz. İbrahim'e 'Seni insanlara önder yapacağım' diye vahyetmektedir. O, 'Soyumdan gelenleri del' dediğinde Allah Teâlâ 'Verdiğim söz zalimler için geçerli değildir.' buyurmuştur.⁴² Bu ifade; Hz. İbrahim'in neslinden gelmeleri sebebiyle "Allah'ın seçilmiş halkı" olduklarına inanan İsrailoğullarının bu iddiasını reddeder.⁴³ Daha sonraki ayetlerde; Allah Teâlâ'nın, Hz. İbrahim ve İsmail'e Ka'be'yi tavaf ve orada ibadet edecekler için temiz tutmalarını emretmesi, Hz. İbrahim'in, Allah Teâlâ'dan, Ka'be'nin bulunduğu Mekke bölgesini güvenilir bir bölge kılmasını ve Allah'a ve ahiret gününe

³⁶ Taberî, *Tefsir*, V/128; İbn Kesîr, *Tefsir*, II/107; Şeyhzâde, *Hâşiye*, II/245; Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, II/460; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II/257; Kâsimî, *Mehâsin*, VI/2210.

³⁷ Zemaşerî, *Keşşâf*, II/653; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, II/107; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, II/91.

³⁸ Râzî, *Tefsir*, XII/125-126; Şeyhzâde, *Hâşiye*, II/245; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, VII/341.

³⁹ Neseî, *Tefsir*, I/308.

⁴⁰ Reşid Rıza, *Menâr*, VII/245; Merâğî, *Tefsir*, VI/53.

⁴¹ Bakara 2/129.

⁴² Bakara 2/124.

⁴³ Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 35.

iman eden halkına bereketli rızıklar bağışlamasını niyaz ettiği bildirilmiştir.⁴⁴ Müteakip ayetlerde ise, Hz. İbrahim ve İsmail'in Ka'be'nin temellerini yükseltirken yaptığı duadan bahsedilmiştir.

Taberî (ö.310/923)'ye göre bu ayette geçen hikmet kelimesi sünnet ve dini bilip dinde derin kavrayış sahibi olmak anlamlarına gelmektedir. Taberî, bu konudaki rivayetleri naklettikten sonra hikmetin, sadece Hz. Peygamber'in beyanıyla ulaşılabilecek olan, Allah'ın hükümlerini bilmek (ilmi) olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Zemahşerî (ö.538/1143)'ye göre hikmet, şeriat ve hükümlerin beyan edilmesine anlamına gelmektedir.⁴⁶ İbn Atıyye (ö.542/1147), ayette geçen hikmeti; sünnet ve Hz. Peygamber'in şer'î hükümleri açıklaması anlamında kabul etmiştir.⁴⁷ Râzî'ye göre hikmet, söz ve amelde isabet etmektir. Ancak bu iki özelliği kendisinde bulunduran kişiye "hikmet sahibi" anlamına gelen "hakîm" denir. Râzî, bu kelimenin aslının, "Onu alıkoydum, men ettim" mânâsında, "أحكمت الشيء" sözünün olduğunu da ifade etmiştir. Buna göre hikmet, "cehalet ve hatadan alıkoyan şey" anlamına gelmektedir. Râzî'ye göre hikmetin bu mânâya gelmesi, ancak söz ve fiilde isabet etmek ve her şeyi yerli yerine koymak özelliğiyle olur. Yine müfessirin naklettiğine göre bazı filozoflar hikmeti, "İnsan gücü nispetinde Allah'a benzemek" diye tarif etmişlerdir.⁴⁸ Beydâvî (ö.685/1286), hikmeti, "ruhların kemâle ereceği bilgiler ve (şer'î) hükümler" diye tefsir etmiştir.⁴⁹ Müfessir Beydâvî'nin tefsirine hâşiye yazan Şeyhzâde hikmetin anlamıyla ilgili olarak "şer'î hükümlerin hikmetleri, o hükümlerde bulunan maslahat ve faydalar" açıklamasını yapar.⁵⁰

Nesefî (ö.710/1310), İbn Kesîr (ö.777/1373) ve Suyûtî, hikmetin Sünnet anlamına geldiğini zikreder. İbnü'l-Cevzî (ö.691/1292), İbn Cüzeyy (ö.741/1340) ve Kâsımî (ö.1332/1914) de aynı fikirdedir. İbn Kesîr; Hasan el-Basrî, Katâde, Mukâtil b. Hayyân, Ebu Mâlik vd.nin de bu görüşü paylaştığını ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin "dinî anlayış" anlamına geldiğini savunanların da olduğunu nakletmiştir. Suyûtî de görüşünü "Bana Kur'an ve onun bir misli hikmet verildi."⁵¹ rivayetiyle desteklemiştir.⁵²

Abduh (ö.1323/1905)'a göre ayette geçen "kitab" kelimesi hem Kur'an-ı Kerim, hem de kitabet, yani yazmak anlamında olabilir. Hikmet ise, bir şeyin sırrını ve faydasını bilmek demektir. Ayette ise, dinî hükümlerin esrarını ve maksatlarını

⁴⁴ Bakara 2/125-126.

⁴⁵ Taberî, *Tefsir*, I/607-608.

⁴⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I/312.

⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I/212.

⁴⁸ Râzî, *Tefsir*, IV/73.

⁴⁹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I/82.

⁵⁰ Şeyhzâde, *Hâşiye*, I/425.

⁵¹ Hadis, Ebu Davud es-Sicistânî'nin mürsel rivayetleri ihtiva eden el-Merâsîl adlı eserinden nakledilmiştir. Bkz. Ebu Davud, *Kitabü'l-Merâsîl*, 530.

⁵² Nesefî, *Tefsir*, I/75; İbn Kesîr, *Tefsir*, I/161; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, I/335; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/146; İbn Cüzeyy, *Teshîl*, I/61; Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vil*, II/309-310; İbn Kesîr, *Tefsir*, I/161.

bilmek ve dinde kavrayış sahibi olmak anlamındadır. Abduh, İslâm'ın ilk dönemlerinde hikmet denilince Sünnetin anlaşıldığını ifade etmiştir.⁵³

Elmalılı (ö.1942)'ya göre ayette geçen hikmet; ilim ve amelde sağlamlık, diğer bir deyişle sözde ve işte isabetli olmak demektir.⁵⁴

İbn Âşûr (ö.1393/1973)'a göre ayette geçen hikmet; Allah'ı ve fikhî hükümlerin (ki o hükümler de Kur'an'ın mânâ ve maksatlarının açıklanmasından ibarettir) inceliklerini bilmektir. Müfessirin naklettiğine göre hikmet, İmam Mâlik'e göre "fıkıh ve din hususunda bilgi sahibi olmak ve bu bilgiyle amel etmek"; İmam Şâfiî'ye göre ise Hz. Peygamber'in Sünneti anlamına gelir.⁵⁵

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu ayetteki hikmet kelimesi ile ilgili olarak müfessirlerce başlıca üç görüş ileri sürülmüştür:

a) Hikmet, insan ruhunu olgunlaştıran ilim mânâsındadır. Bu görüş; Beydâvî, Bursevî, Şirbînî, Mehmed Vehbi Efendi gibi müfessirlerce ileri sürülmüştür.

b) Bir diğer görüşü göre hikmet; dinî hükümlerin ve Kur'an'ın anlaşılması ve her türlü inceliklerine vakıf olunması mânâsındadır. Zemahşerî, Merâğî, İbn Âşûr, Şevkânî, Abduh ve İmam Mâlik gibi âlimler bu anlamı tercih etmişlerdir.

c) Bu konuda ileri sürülen diğer bir görüşe göre de hikmet, Hz. Peygamber'in Sünneti anlamına gelir. İbn Kesîr, İbn Atıyye, Nesefî gibi müfessirler, bu kanaati paylaşmışlardır.

Kur'an'da geçen hikmet kelimesinin Sünnet anlamı taşıdığı ve özellikle "kitab" kelimesinden sonra gelen "hikmet" kelimesi ile Hz. Peygamber'e ve emirlerle itaatin emredildiği, İmam Şâfiî tarafından ısrarla vurgulanmıştır.⁵⁶ Bazı Şâfiî müfessirlerin, bilhassa İbn Kesîr'in, bu ayetin tefsirinde de göreceğimiz gibi hikmet kelimesini çoğunlukla Sünnet mânâsı ile tefsir etmelerinde Şâfiî'nin bu değerlendirmesinin etkili olduğunu düşünüyoruz.

Müfessirlerin yukarıdaki yorumlarını da göz önünde bulundurarak sonuç itibarıyla şunu söyleyebiliriz: Yukarıda geçen ayetteki hikmet kelimesi, Hz. Peygamber'in Sünneti anlamına gelir. Kelimenin, "Kitab" yani "Kur'an" kelimesinden hemen sonra zikredilmesi, Şâfiî'nin de dediği gibi⁵⁷ "mufarakat"ı gerektirir, yani hikmetin Kitaptan ayrı bir şey olmasını gerektirir. Bu durumun, onun Kur'an'ın tamamı veya bazı ayetleri anlamına gelme ihtimalini ortadan kaldıracağı kanaatindeyiz. Ayette, Hz. Peygamber'in iki ayırt edici özelliği vurgulanmaktadır. Bunlar da Kitap ve Sünnettir. Onun diğer insanlardan farklı yanı, Allah'tan gelen vahyin kaynaklık ettiği Kur'an ile yine ilahi teyide mazhar olan ve ilahi hükümlerin kendi dilinde ve yaşayışında tecelli etmesinden ibaret olduğunu söyleyebileceğimiz Sünnetidir. İbrahim (a.s.) tarafından dile getirilmiş olan ve Hz. Peygamber'in

⁵³ Reşid Rıza, *Menâr*, I/472-473.

⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I/496.

⁵⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I/723.

⁵⁶ Bkz. Şâfiî, *Risâle*, ss. 78-79.

⁵⁷ Şâfiî, *Risâle*, ss. 78-79.

en büyük özelliklerinden ikincisi olan Sünnetin, ayette hikmet kelimesi ile vurgulanmış olduğu düşüncesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

2.

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَلَبَّغْنَ أَجْلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ
ضُرَارًا لَّتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوعًا وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا
أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

*"Kadınları boşadığımız zaman bekleme sürelerini bitirince onları ya güzellikle alıkoyun ya da güzel bir şekilde bırakın. Onları, haklarına tecavüz edip zarar vermek için tutmayın. Kim böyle yaparsa kendine yazık etmiş olur. Allah'ın âyetlerini de alay konusu yapmayın. Allah'ın size verdiği nimetini, öğüt vermek için size verdiği kitabı ve hikmeti düşünün. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah her şeyi çok iyi bilir."*⁵⁸

Bu ayet-i kerimede Allah Teâlâ, Müslümanlara, kadınlarını boşama hususunda onlara zulüm anlamına gelecek tasarruflardan kaçınmalarını emretmektedir. Onları rahatsız etmek, hul⁵⁹ yapmaya zorlayıp ellerindeki malları almak gibi amaçlarla onları nikâhları altında tutmak, iddetlerinin (bekleme sürelerinin) sonlarına doğru onlara dönüp tekrar boşamak suretiyle iki-üç kez iddet beklemeye onları mecbur etmek gibi davranışların haksızlık ve zulüm olduğunu söyler. Ayete göre kim böyle bir hareket yaparsa Allah'ın ayetleriyle alay etmiş olur. Dolayısıyla nikâh ve boşama gibi hususlarda ciddî olmak gerekir.

Ayette geçen hikmet kelimesi hakkında müfessirler tarafından ileri sürülen görüşleri şu şekilde ifade edebiliriz:

a) Ayette geçen "kitab" kelimesi ile Kur'an'a, "hikmet" kelimesi ile de Sünnet'e işaret edilmiştir. Taberî, Zemaşerî, Şevkânî, İbn Atıyye, Beydâvî, Nesefî, İbn Kesîr, Bursevî, Kâsımî gibi birçok müfessir, bu yönde kanaat belirtmişlerdir. Kurtubî, ayette geçen hikmeti, "Kur'an'da, hakkında açıklama yapılmamış konularda Allah'ın muradını açıklayan, Hz. Peygamber'in Sünneti" şeklinde tanımlamıştır. Ebu's-Suûd ise yukarıda belirttiğimiz görüşü ifade ettikten sonra, ikinci bir tefsir olarak da kitab ve hikmetin ayette, Kur'an'ın sıfatı olarak ifade edildiğini zikretmiştir. Müfessir bu iki görüş hakkında her ne kadar yorum yapmamışsa da

⁵⁸ Bakara 2/231.

⁵⁹ Hul', kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması anlamına gelmektedir. Kadın hul' yoluyla, sevmediği, anlayamadığı, fakat kendisini boşamak da istemeyen kocasının kurtulabilecek ve evlilik hayatına son verecektir. Erkek son olacağı meblağ ile maddi zararını telafi etmek ve tekrar evlenebilmek imkânın elde etmiş olacaktır. Bkz. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, IV/311.

Sünnet anlamını ilk sırada zikretmiş olmasının, ona taraftar olduğu anlamına geldiğini söyleyebiliriz.⁶⁰

b) İbnü'l-Cevzî'ye göre ayette geçen hikmet, fıkıhtır.⁶¹

c) Abduh'a göre ayette geçen hikmet, Kitab'ın sırrı anlamındadır.⁶²

d) Merâğî'ye göre ayette geçen hikmet, "dinî hükümlerin konulmalarının gayeleri ve onlarda bulunan, insanların menfaat ve maslahatlarının açıklanması" anlamına gelir. Müfessire göre bir hüküm, ancak hikmetiyle birlikte bilindiğinde ondan ibret almak söz konusu olabilir.⁶³

e) İbn Âşûr'a göre ayette geçen "kitab" lafzı Kur'an; "hikmet" kelimesi ise şeriattan elde edilmiş olan ilim mânâsında kullanılmıştır. Bu ilim de, eski ümmetlerin ahvalinden ibret almak, dinin maslahatlarını ve şeriatın sınırlarını idrak etmektir. O'na göre kim hikmeti sünnet ile tefsir ederse, kelimeyi, delâlet ettiği mânâlardan yalnızca biriyle tefsir etmiş olur.⁶⁴

Yukarıdaki ayette, Allah, Müslümanlara, kadınları boşamak hususunda haksızlık yapmamalarını, kendilerine öğüt olarak göndermiş olduğu kitabı ve hikmeti düşünmelerini emretmektedir. Bu siyak içinde düşündüğümüzde, hikmetin, üzerinde düşünülüp ibret alınacak bir mânâ taşıması gerektiği söylenebilir. Bu sebeple hikmetin, Kur'an'daki hükümlerin insanlara getireceği menfaat ve gayeler üzerinde düşünmek veya bu gayeler, ayrıca Kur'an'da kısa ve genel hatlarıyla ifade edilmiş hususları açıklama fonksiyonunu yerine getiren Hz. Peygamber'in Sünneti manalarına geldiğini söyleyebiliriz.

3.

يُنَلِّي فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا مَا وَادُّرُونَ

"Siz, evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın. Şüphesiz ki Allah, her gizliliği bilir, her şeyden haberdardır."⁶⁵

Bu ayette geçen hikmetin mânâsı ile ilgili olarak müfessirler şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

a) Ayette geçen hikmet Sünnet ve hadis anlamlarına gelir. Görüşlerini naklettiğimiz müfessirlerin tamamına yakını bu görüşü paylaşmışlardır. Taberî, İbn Atıyye, Râzî, Kurtubî, İbnü'l-Cevzî, Neseî, İbn Cüzeyy, İbn Kesîr, Suyûtî, Şevkânî, Kâsîmî, Elmalılı ve Merâğî ayette geçen hikmeti bu mânâda anlamışlardır.⁶⁶

⁶⁰ Taberî, *Tefsir*, II/496; Zemahşerî, *Keşşâf*, I/369; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, I/242; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I/310; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I/122; Neseî, *Tefsir*, I/116; İbn Kesîr, *Tefsir*, I/247; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I/360; Kâsîmî, *Mehâsin*, III/ 608; Kurtubî, *el-Câmi'*, IV/103; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, I/267.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III/268.

⁶² Reşid Rıza, *Menâr*, II/399.

⁶³ Merâğî, *Tefsir*, II/177.

⁶⁴ İbn Âşûr, *Tahrîr*, II/425.

⁶⁵ Ahzab 33/34.

⁶⁶ Taberî, *Tefsir*, X/299; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, IV/385; Râzî, *Tefsir*, XXV/210; Kurtubî, *el-Câmi'*, VII/119; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI/383; Neseî, *Tefsir*, III/303; İbn Cüzeyy, *Teshtil*,

b) İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği bir rivayete göre ayette geçen hikmet, Kur'an'da bulunan emir ve yasaklar, İbn Âşûr'a göre ise Kur'an'daki öğütler ve dini hükümler anlamına gelir.⁶⁷

c) Neseфі'nin zikrettiği bir görüşe göre ise hikmet, Kur'an ayetlerinin mânâlarının açıklanması yani Kur'an'ın tefsiri anlamına gelir.⁶⁸

d) Bikâî'ye göre ise ayette geçen hikmet, amelle süslenmiş ilim ve ilimle desteklenmiş amel demektir.⁶⁹

Ayette Hz. Peygamber'in hanımlarına evlerinde okunan Allah ayetlerini ve hikmeti hatırlamaları emredilmektedir. Şüphe yok ki onların evlerinde, -bilhassa Hz. Aişe'nin odasında- Kur'an ayetleri inmekte ve okunmaktadır. Ayrıca o evler, Hz. Peygamber'in hadislerine de şahit olmaktadır. Bu sebeple ayette geçen hikmetin, Hz. Peygamber'in hadisleri ve hadislerle ifade bulunmuş olan Sünnet mânâsında olduğu görüşü, isabetli bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bununla birlikte Kur'an'da bulunan öğütler, emir ve yasaklar, ayrıca ayetlerin açıklamaları mânâları da söz konusu ayette geçen hikmet kelimesinin kapsamı içinde değerlendirilebilir.

2. Nübüvvet Anlamında Kullanımı

1.

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ

"Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davut Câlût'u öldürdü. Allah Davud'a hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediği bilgileri öğretti. Eğer Allah'ın insanları birbiriyle savması olmasaydı yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah bütün âlemlere ikram sahibidir."⁷⁰

Bu ayetteki hikmet kelimesi hakkında müfessirlerin görüşlerini üç grupta değerlendirebiliriz:

a) Taberî, Zemaşerî, Kurtubî, Beydâvî, Neseфі, İbn Kesîr, Bikâî, Suyûtî, Bursevî, Elmalılı, İbn Âşûr gibi müfessirlere göre ayette geçen hikmet, nübüvvet anlamına gelir. Râzî'ye göre ayette geçen hikmet, her bir şeyi en güzel ve doğru bir şekilde yerli yerine koymak anlamına gelir ki bu da ancak nübüvvetle mümkün olur. Dolayısıyla ayette geçen hikmet, nübüvvet anlamındadır. Ebu's-Suûd da ayette geçen hikmetin, nübüvvet anlamına geldiğini kaydettikten sonra, "Cenab-ı Hak, O'na (Davud a.s.'a) hükümdarlık ve nübüvvet vermiştir. Ondan önce,

→

III/138; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III/454; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, VI/607; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV/282; Kâsımî, *Mehâsin*, XIII/4858; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI/3893; Merâğî, *Tefsîr*, XXII/5.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, VI/383; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXII/18.

⁶⁸ Neseфі, *Tefsîr*, III/303.

⁶⁹ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, XV/348.

⁷⁰ Bakara 2/251.

İsratloğullarından, her ikisine birden sahip olan hiç kimse olmamıştı." açıklamasını yapmıştır.⁷¹

b) İbnü'l-Cevzî, bu konuda iki görüş nakletmiştir: İbn Abbas'dan nakledilen görüşe göre ayette geçen hikmet nübüvvet; Mukâtil b. Süleyman'dan nakledilen görüşe göre ise Zebur anlamına gelir.⁷²

c) Kâsımî'ye göre ayette geçen hikmet, anlayış ve nübüvvet anlamlarına gelir.⁷³

d) Abdüh'a göre ayette geçen hikmet, hükümlerin esrarını ve kişiyi o hükümleri uygulamaya götürecektir faydalarını bilmek demektir. Müfessir, Müslümanlar olarak hepimizin helâl ve haramı bildiğimizi, fakat onlarla amel edenlerin çok az olduğunu ifade etmiş, bunu da, hükümlerin hikmetlerinin öğrenilmemesine ve onları uygulamak konusunda bir modelimiz olmamasına bağlamaktadır. Oysa Hz. Peygamber, ashabına dinin fikhını (inceliklerini, gayelerini ve esrarını) öğretmiş ve onların dinin sırrına nüfuz etmelerini sağlamıştır. Müfessir, ashabın bu sayede hikmet ve ilim sahibi, çok adaletli ve seçkin insanlar haline geldiklerini zikretmiştir. Sonuç olarak müfessire göre ayette geçen hikmet, "dinin inceliklerine, esrarına vakıf olmak ve hükümlerin ardındaki gayeleri bilmek" anlamlarına gelmektedir.⁷⁴

Yukarıda da bildirdiğimiz gibi ayette, Hz. Davud'un her bakımdan güçlendirildiği ve desteklendiği vurgulanmıştır. Câlût ile yaptığı savaştan ve kazandığı zaferden sonra Davud (a.s.)'a hükümdarlık, peygamberlik gibi nimetlerin verildiği sabittir. Dolayısıyla tarihsel verileri de göz önünde bulundurursak diyebiliriz ki ayette geçen hikmet, nübüvvet mânâsını taşır.

2.

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ

مُلْكًا عَظِيمًا

*"Yoksa Allah'ın nimetinden insanlara verdiği şeyi mi kıskanıyorlar? Oysa biz İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermiş, onlara büyük bir hükümdarlık bahsetmiş-tik."*⁷⁵

Nisa Suresi'nin 51-54. ayetlerinin sebab-i nüzulü olarak zikredilen rivayete göre Kureyşliler Yahudilere "Bizim gittiğimiz yol mu doğru, yoksa Muhammed'in yolu mu?" diye sormuşlar, Yahudi hahamlar da "Sizin dininiz Muhammed'in dininden daha üstündür. Sizin yolunuz da Muhammed'in ve O'nun peşinden giden-

⁷¹ Taberî, *Tefsir*, II/645; Zemahşerî, *Keşşâf*, I/382; Kurtubî, *el-Câmi'*, II/168; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I/131; Neseî, *Tefsir*, I/126; İbn Kesîr, *Tefsir*, I/266; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, III/263; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, I/763; Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, I/391; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II/836; İbn Aşûr, *Tahrîr*, II/500; Râzî, *Tefsir*, VI/202; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I/284.

⁷² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/268.

⁷³ Kâsımî, *Mehâsin*, III/649.

⁷⁴ Reşid Rıza, *Menâr*, II/29,30.

⁷⁵ Nisa 4/54.

lerin yolundan daha doğrudur' diye cevap vermiş, bunun üzerine de bu ayetler nazil olmuştur. Dolayısıyla bu ayet, Yahudilerin Resulullah'a olan kıskançlıkları sebebiyle söyledikleri bu iftiraya cevap olarak inmiştir. Çünkü Hz. Peygamber de, ayette zikredilen Hz. İbrahim'in ailesine dâhildir.⁷⁶

Ayette geçen hikmet hakkında müfessirlerin zikrettikleri görüşlerini başlıca dört kısma ayırabiliriz:

a) Hikmet, peygamberlerin, kendilerine gelen vahyi uygulamaları anlamındaki Sünnet mânâsına gelir. Taberî ve İbn Kesîr, hikmet hakkında bu tefsiri yapmıştır.⁷⁷

b) Hikmet, nübüvvet anlamındadır. Bu görüşe göre Allah ayette İbrahim (a.s.)'in soyundan gelen peygamberlere ilahi kitap ve nübüvvet bahsettiğini ifade etmiştir. Beydâvî, Suyûtî, Bursevî, Kâsımî, İbn Âşûr gibi müfessirler bu kanaattedir. Bursevî ayette geçen hikmetin, nübüvvetin yanı sıra ilim mânâsına da geldiği görüşündedir. Bikâî ise burada söz konusu olan nübüvvetin, sağlam ilim ve amele kaynaklık etmiş olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁸

c) Neseî'ye göre ayette geçen hikmet öğüt ve dinin inceliklerini düşünmek mânâsındadır.⁷⁹

d) Râzî ise söz konusu kelimenin "hakikatin sırları" anlamına geldiğini ve hikmet olmaksızın gerçek ilmin elde edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁸⁰ Müfessirin, bu ifadesiyle Al-i İmran Suresi 164. ayetin tefsirinde söylediği gibi şeriatın üzerine bina edildiği dinî hükümlerin incelikleri, sırları, gayeleri ve insana getireceği menfaatleri kastettiği görülmektedir.

Ayette Allah'ın, İbrahim (a.s.) nesline, lütuf olarak ilahi kitaplar ve peygamberler gönderdiği ve onların bu sayede dünya ve ahiret saadetine kavuşabileceğinin ifade edildiği söylenebilir. Dolayısıyla bu ayette geçen hikmetin, nübüvvet mânâsına geldiği kanaatindeyiz.

3. İlim-Amel Anlamında Kullanımı

a) Güzel Fiil (Amel)

ذَلِكَ بِمَا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا

"İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Sakın Allah'la beraber başka bir ilâh edinip tapma. Yoksa kınanmış ve rahmetten kovulmuş olarak cehenneme atılırsın."⁸¹

⁷⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II/1366.

⁷⁷ Taberî, *Tefsir*, IV/143; İbn Kesîr, *Tefsir*, I/455-456.

⁷⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/224; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, II/567; Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, II/222; Kâsımî, *Mehâsin*, IV/1327; İbn Âşûr, *Tahrîr*, V/.88-89; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, V/304.

⁷⁹ Neseî, *Tefsir*, I/231.

⁸⁰ Râzî, *Tefsir*, X/133.

⁸¹ İsrâ 17/39.

Bu ayette, daha önceki ayetlerde bahsi geçen öğütlere işaret vardır. Bu öğütler; Allah'a ibadet etmek ve başkasına kulluk etmemek, ana-babaya iyi muamele etmek, hısıma, yoksula ve yolda kalmışa hakkını vermek vs.dir.⁸² Bütün bu öğütler, söz konusu ayette hikmet olarak nitelendirilmiştir.

Bu ayette geçen hikmet kavramı zikredilen müfessirlerce dile getirilmiş görüşlerin başlıcaları şunlardır:

a) Hikmet, güzel huyları emretmek ve kötü işleri yasaklamak mânâsına gelir. Bu yorum, Râzî, İbn Kesîr ve Bikâî tarafından ifade edilmiştir. İbn Atıyye de hikmeti sağlam hükümler ve faziletli fiiller olarak yorumlamıştır.⁸³

b) Hikmet kendisine hiçbir fesadın karışamayacağı sağlam söz anlamına gelir. Bu, İbn Atıyye ve Şevkânî'ye ait bir yorumdur.⁸⁴

c) Neseî ve Kâsımî'ye göre ayette geçen hikmet, insan ruhunun güzel bulunduğu ve insan aklının örnek olarak kabul edip uyduğu esaslardır.⁸⁵

d) Bu görüşlerin dışında hikmet için Kur'an,⁸⁶ dinî bilip inceliklerine vakıf olmak,⁸⁷ hakikatleri gerçek halleriyle bilmek⁸⁸ ve Hz. Musa'ya verilmiş olan İlahi Kitap gibi yorumlar yapılmıştır.⁸⁹

Bu ayette geçen hikmetin, "Allah'ın emrettiği güzel fiiller" mânâsında olması mümkündür. Çünkü zikrettiğimiz gibi, kendisinden önceki on yedi ayette Allah bazı fiilleri emretmekte, bazı çirkin fiilleri ise yasaklamaktadır. Bu görüşe göre Allah Teâlâ, "İşte bu hususlar size bildirdiğimiz emirler ve yasaklardan bir kısmıdır. Sakın bunları öğrenip bildikten sonra nankörlük edip Allah'a ortak koşmayın..." buyurmaktadır.

b) İlim Öğrenmek ve Onu Hayata Uygulamak

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

"Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona birçok hayır verilmiş olur. Bundan ancak akli başında olanlar ibret alır."⁹⁰

Bakara Suresi'nin 261. ayetinden itibaren, Allah uğrunda mallarını harcayanların durumu, bu harcamanın esasları, bu harcama karşılığında verilecek mükâfatlar gibi konulardan bahsedilmiştir. 268. ayette ise şeytanın, insana fakirlik korkusu ilham ederek ve cimriliği telkin ederek onu Allah yolunda hayru hasenattan men etmeye çalıştığı, oysa ki Allah'ın bağışlama ve lütuf vaat ettiği söylen-

⁸² Diğer öğütler için bkz. İsra 17/22-39.

⁸³ Râzî, *Tefsir*, XX/213-214; İbn Kesîr, *Tefsir*, III/39; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, XI/417; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III/458.

⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III/458; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III/229.

⁸⁵ Neseî, *Tefsir*, II/315; Kâsımî, *Mehâsin*, X/3929.

⁸⁶ Taberî, *Tefsir*, VIII/83.

⁸⁷ Merâgî, *Tefsir*, XV/47.

⁸⁸ İbn Aşûr, *Tahrîr*, XV/105-106.

⁸⁹ Ateş, *Tefsir*, I/1528.

⁹⁰ Bakara 2/269.

miştir. 269. ayette ise, şeytanın ve Allah'ın vaat ve telkinlerinden bahsedildikten sonra kime hikmet bağışlanmışsa ona büyük bir servet ve hayır bahşedilmiş olacağı ifade edilmiştir. Bu ayete göre hikmete ermenin başlangıcı, düşünmedir. Bu da temiz akıl ve temiz kalp ile olur. Kendilerine lütfedilen aklı şehvetlere ve şeytanın vesveselerine kaptıranlar kendi iç dünyalarındaki ilhamları da, dış dünyada olup biten ibretli sahneleri de düşünüp anlayamazlar.⁹¹

İbn Abbas'a göre ayette geçen hikmet, Kur'an'ı, nasihini-mensuhunu, muhkemini-müteşabihini, mukaddemini-muahharını, helâlini-haramını ve diğer konularını bilmektir.⁹²

Taberî, ayette geçen hikmet kelimesini "sözde ve fiilde isabetli olmak" şeklinde tefsir etmiştir. Bunun yanı sıra müfessirlerce verilen çeşitli mânâları zikrederek bütün bu mânâların, kendisinin kelimeye verdiği sözde ve fiilde isabetli olmak mânâsına dâhil olduğunu ifade etmiştir.⁹³

Zemahşerî, Râzî, Beydâvî, Bikâî ve Kâsımî gibi bazı müfessirlere göre ayette geçen "Allah'ın hikmeti vermesi" ifadesi, ilim öğrenmek ve onunla amel edilmesi hususunda yardımcı anlamına gelir. Râzî, bunun dışında hikmetin; "insan takati miktarınca Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak" tanımından da bahsederek hikmeti nazarî ve amelî olarak iki grupta değerlendirmiştir.⁹⁴

Kurtubî, ayette geçen hikmetin açıklaması ile ilgili olarak şu görüşleri nakletmiştir: Hikmet; Kur'an'ın ihtiva ettiği ilimleri bilmek; Kur'an hakkında derin kavrayış sahibi olmak; dinî konularda aklını kullanmak; din hususunda bilgi sahibi olup o bilgiyi uygulamaya geçirmek; Allah'tan korkmak ve sakınmak veya peygamberlik mânâlarına gelir. Müfessir Kurtubî bu mânâların çoğunun birbirine yakın olduğunu; çünkü hikmetin, söz ve fiilinde mükemmel olmak, yaptığını eksiksiz bir şekilde yapmak mânâsına gelen "ihkâm" kelimesinden geldiğini; yukarıda saydığımız mânâların her birisinin, hikmetin bir türü olduğunu ifade ederek Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in Sünnetinin hikmet olduğunu zikretmiştir. Yukarıda sayılan her bir faziletli işe hikmet demenin mümkün olduğunu, çünkü kişiyi bayağılıktan koruyan her bir şeyin hikmet olduğunu vurgulamıştır. İlim, Kur'an akıl, anlayış vb. ile kişi aşağılık ve bayağı fiilleri öğrenir ve onlardan kaçınması gerektiğini bilir. Bu yüzden hepsine birden hikmet denilebilir. Müfessir, Sabit b. Aclân el-Ensârî'den rivayet edilen "*Denilirdi ki; Allah yeryüzü ahalisine azap etmeyi murat ettiğinde çocuklara hikmet öğretildiğini işittir de azabı onlardan geri çevirir.*"⁹⁵ cümlesini ve ravilerinden Mervân'ın "Rivayette geçen hikmet kelimesi, Kur'an anlamına gelir" açıklamasını da nakletmiştir.⁹⁶ Kurtubî bütün bu açıklamaları ile

⁹¹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II/914.

⁹² İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas*, s. 119.

⁹³ Taberî, *Tefsir*, III/89-91.

⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I/396; Râzî, *Tefsir*, VII/71-73; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/140; Bikâî, *Nazmü'd-Düer*, IV/95; Kâsımî, *Mehâsin*, III/658.

⁹⁵ Bkz. Dârimî, *Sünen*, "Fedâilü'l-Kur'an", 4.

⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, II/213-214.

hikmet için ileri sürülen mânâları güzel bir şekilde birbirleriyle bağdaştırarak nihai yorumunu yapmıştır.

İbn Kesîr, hikmeti, İbn Abbas'dan nakledilmiş olan, "Kur'an'ı, nasihini-mensuhunu, muhkemini-müteşabihini, mukaddemini-muahharını, helâlini-haramını ve diğer konularını bilmektir." rivayetiyle tefsir etmiştir. Müfessir, yine İbn Abbas'dan "Hikmet Kur'an'dır." hadis rivayetini "Yani Kur'an'ın tefsiridir." kaydı ile zikretmiştir. Bu görüşün dışında, hikmetin isabetli sözlü olmak, ilim, Kur'an, Allah korkusu, anlayış, sünnet, akıl, Allah'ın dininde derin bilgi sahibi olmak ve peygamberlik gibi mânâlara geldiği hakkındaki rivayetleri sıralamıştır. Müfessir, bu görüşleri arz ettikten sonra hikmetin peygamberlik mânâsına gele-meyeceğini, bilakis peygamberliği de kapsayacak şekilde daha genel bir mânâsının olması gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁷

Bursevî'ye göre ayette geçen hikmet; Kur'an'da geçen öğütler, onları bilip hayatında uygulamak anlamına gelir. Allah'ın hikmeti vermesi ise, o öğütleri açıklaması, onların öğrenilip uygulanması hususunda yardımcı, anlamına gelir.⁹⁸

Abduh'a göre ayette hikmetle kastedilen; insan iradesini faydalı amel, yani hayır yapmaya sevk eden sahih ilimdir. Ona göre hikmetin aracı da akl-ı selîmdir.⁹⁹

Elmalılı, hikmetin birçok mânâsının olduğunu ve bulunduğu yere göre değişik anlamlar kazanabileceğini belirterek, kötülüklerin engellendiği ve iyiliklerin ve faydaların sağlandığı her durumda hikmet mânâsının söz konusu olacağını ifade etmiştir. Müfessir, bu açıklamalardan sonra hikmet ile ilgili olarak yapılmış tarifleri, onlardan neler kastedildiğini de açıklayarak saymıştır.¹⁰⁰ Biz bu tariflere "Hikmetin Kelime Anlamı" başlığı altında değindik.

Yukarıdaki ayette geçen hikmetin tefsiri ile ilgili olarak sıraladığımız görüşlerin hepsinde de dile getirilmiş olan ortak özellik, hikmetin dinî ilimleri öğrenmek ve bu ilmin gereğince amel etmek mânâsıdır. Allah'ın, "çok hayır" olarak tasvir ettiği hikmet, Müslümanın dünya hayatına yön veren esaslardan biridir.

4. Kesin Delil Anlamında Kullanımı

ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِثُهُمْ بِالتِّي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ

صَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

"Ey Muhammed! Sen hikmetle, güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Şüphesiz ki Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir.

O, doğru yolda olanları da en iyi şekilde bilir."¹⁰¹

⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsir*, I/283.

⁹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I/431.

⁹⁹ Reşid Rıza, *Menâr*, II/77.

¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, II/915-929.

¹⁰¹ Nahl 16/125.

Müfessirlerin ayette geçen hikmet ile ilgili görüşlerini üç grupta değerlendirebiliriz:

a) Ayette geçen hikmet hakkı açıklayan ve şüpheyi gideren hatadan uzak doğru söz mânâsına gelir. Zemahşerî, İbn Atıyye, Beydâvî, Nesefî, Şevkânî, Kâsımî ve İbn Âşûr bu tefsiri yapmışlardır. Râzî ve Bursevî'nin yaptığı yoruma göre ise ayetteki hikmet îmânî konulardaki kesin deliller mânâsına gelir.¹⁰²

b) Taberî'ye göre ise hikmet, vahiy veya ilahi kitaplar anlamına gelir. İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği görüşlerden birine göre Kur'an, diğerlerine göre ise dinin inceliklerini düşünmek veya nübüvvet mânâları söz konusudur.¹⁰³

c) Bikâî'ye göre ise hikmet, fiillerin mertebelerinin bilinmesi mânâsındadır.¹⁰⁴

Ayette bahsedilen hikmet, kanaatimizce, ilk grupta zikrettiğimiz, şüpheyi gideren ve kişiye hakkı gösteren, şüpheleri gideren, hatadan uzak söz veya kesin delil mânâsına gelir.

Yukarıda zikrettiğimiz ayetlerden başka, hikmet kelimesinin geçtiği sekiz ayet daha vardır. Bu ayetlerde hikmet kelimesinin, müfessirlerin çoğunluğunca tercih edilen görüşe göre taşıdığı mânâlar şöyledir:

Bakara Suresi'nin 151. ayetinde geçen "hikmet" kelimesi genel anlamda Sünnet, Kur'an ve onun hükümlerinin maksatları ve incelikleri hakkında derin bilgi ve kavrayış sahibi olmak şeklinde anlaşılmıştır.¹⁰⁵ Hikmet kelimesi, Âl-i İmran Suresi'nin 164. ayetinde, Nisa Suresi'nin 113. ayetinde, Sâd Suresi'nin 20. ayetinde, Zuhuruf Suresi'nin 63. ayetinde ve Cum'a Suresi'nin 2. ayetinde "sünnet" ve "nübüvvet" olarak anlaşılmıştır.¹⁰⁶ Lokman Suresi'nin 12. ayetinde daha çok, dinî hususlarda geniş bilgi, anlayış ve kavrayış sahibi olmak şeklinde anlamlandırılmıştır.¹⁰⁷ Kamer Suresi'nin 5. ayetinde geçen "hikmetun bâliğa" tamlaması ile ise Kur'an'ın kastedildiği zikredilmiştir.¹⁰⁸

III- YORUMLARIN DEĞERLENDİRMESİ

Hikmet kelimesi Kur'an'da toplam yirmi defa kullanılmıştır. Bu kullanıldığı yerlerin sekizinde kitab, ikisinde kitab, Tevrat ve İncil, birinde "mülk", birinde ise "âyâtullah" kelimeleri ile birlikte geçmiştir. Bu ayetlerden üçünde Hz. İsa'dan, ikisinde Davud (a.s.)'dan, birinde Lokman'dan, birinde ise Hz. Peygamber'in hanımlarından bahsedilmiştir.

¹⁰² Zemahşerî, *Keşşâf*, II/435; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III/432; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I/574; Nesefî, *Tefsîr*, II/304; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III/203; Kâsımî, *Mehâsin*, X/3877; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XIV/326-327; Râzî, *Tefsîr*, XX/138; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/97.

¹⁰³ Taberî, *Tefsîr*, VII/663; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/506.

¹⁰⁴ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, XI/279.

¹⁰⁵ Msl. bkz. Râzî, *Tefsîr*, IV/158.

¹⁰⁶ Taberî, *Tefsîr*, VII/369; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV/270; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, VII/374; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXV/246; Râzî, *Tefsîr*, XXX/3.

¹⁰⁷ Taberî, *Tefsîr*, XVIII/545.

¹⁰⁸ Taberî, *Tefsîr*, XXII/116.

Kur'an'da hikmet kelimesi tek bir mânâya gelmemekte, geçtiği farklı ayetlerde farklı nitelikleri ifade edilmektedir. Dolayısıyla Kur'an'da hikmet kelimesi için tek bir tanım yapılması mümkün değildir. Ancak, bu konuda hikmetin, Kur'an'da zikredilmiş olan özelliklerinden söz etmenin mümkün olabileceğini düşünüyoruz. Bir önceki bölümde görüşlerini verdiğimiz müfessirleri de göz önünde bulundurduğumuzda Kur'an'da hikmet kelimesinin genel olarak şu mânâlara geldiğini söyleyebiliriz:

Kur'an ayetlerine göre hikmet şu özelliklere sahiptir:

1) Hikmet söz ve fiilde isabetli olmak, ilim öğrenip öğrendiği ilmi hayatında uygulamak demektir. Bu tanımda hikmetin çift taraflı karakterine vurgu vardır. Bir konu hakkında doğru bir karar vermek ve verdiği kararın gerçeğe uygun çıkması sözde isabet anlamıyla hikmetin söz konusu olmasını gerektirir. Öğrendiği ile amel etmeyen bir kişi, her ne kadar hikmeti öğrenmek suretiyle onun ilim tarafını ifa etmiş olsa da diğer vazgeçilmez gerekliliği olan amel kısmını ihmal etmiş olur ki birçok müfessir tarafından da dile getirildiği gibi öğrendiği ile amel etmeyen kişiye hakîm, yani hikmet sahibi denemez. Tefsirlerde dile getirilmiş olan mânâlardan bazıları hikmetin tanımındaki ilim, bazıları da amel kısmına dâhil edilebilir. Bu değerlendirmeye göre hikmetin mânâlarını şu şekilde belirtebiliriz:

a) **İlim:** Hikmetin ilim anlamına işaret eden müfessirler, değişik tefsirlerde bulunmuşlardır. Bunların başlıcaları şunlardır:

Hikmet fıkıh, Kur'an'ın mânâlarını anlamak ve ondaki hükümlerin açıklanması, anlamak, akıl, Allah'a itaat edip O'ndan korkmak, dinde derin kavrayış sahibi olmak, kişiyi Allah rızasına götürecektir olan ilim, varlıkların hakikatini bilmek, Kur'an okuyup üzerinde düşünmek, akli ve şer'i ilimler, hakka uygun ve isabetli söz gibi mânâlarda kullanılmıştır.

b) **Amel:** Kişinin Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanması, ahlâkın olgunlaştırılması, vahiy ile hükmetmek, hakka uygun ve isabetli fiil, Allah'ın yapılmasını emrettiği güzel işler, güzel huyların emredilmesi ve kötü ahlâkın yasaklanması, adil olmak gibi fiiller hikmet kelimesi kapsamındadır.

c) **İlim ve Amel:** Bazı müfessirler de hikmetin ilim-amel bütünlüğü mânâsına işaret etmişlerdir. Bu müfessirlere göre hikmet insanı amel yapmaya götüren faydalı ilim, ilimle güzelleştirilmiş amel ve amelle desteklenmiş ilim, ilim öğrenmek ve bu ilim doğrultusunda güzel ahlâka sahip olmak, kişiyi güzel amel yapmaya sevk eden ve kötü fiillerden uzaklaştıran her ilim, varlıkların hakikatlerini bilip bu bilgi doğrultusunda hareket etmek anlamlarına gelir. Bilhassa ahlâk gibi uygulamalı bir alana ilişkin bilgiler ancak hayata geçirilerek anlam ve değer kazanır. Hz. Peygamber, *"Faydası olmayan ilimden Allah'a sığınırım."* buyurarak kişiye bir fayda getirmeyen ilimden sakınılması gerektiğini ve bu tür bir ilmin hiçbir önem taşımadığını bildirmişlerdir.¹⁰⁹

2) Hikmet vahiy veya Allah'ın gönderdiği ilâhî kitaplar mânâsına gelir:

¹⁰⁹Bkz. Müslim, *es-Sahih*, "Zikr", 73.

Değişik ayetlerde geçen hikmet kelimesinin ilahi kitaplar, Tevrat, Zebur, Kur'an, Kur'an'da geçen öğütler ve hükümler gibi mânâlara geldiği müfessirler tarafından ifade edilmiştir. Bu durumda hikmetin, Allah tarafından bütün peygamberlere gönderilmiş olan ve her bir peygamber tarafından, kendilerine verilmiş olan ilahi kitaplarda ifadesini bulmuş olan vahiy mânâsına geldiği söylenebilir.

3) Hikmet **nübüvvet** ve ilâhî vahyin en güzel bir şekilde pratiğe geçirilmesini ifade eden **Sünnet** anlamına gelir. Peygamberler, Allah'ın kendilerine, çokça hayır mânâsına gelen hikmet bahsettiği insanlardır. Kendilerine verilen hikmet, bu kelimenin ifade ettiği en yüce mânâ olduğu müfessirler tarafından da ifade edilen nübüvvetir.

Bir diğer mânâya göre hikmet, ilâhî kitaplarda yazılı olmayan fakat yine ilâhî kaynaklı olan peygamber uygulamalarıdır. Bilhassa Bakara Suresi'nin 129. ve 231., Al-i İmran Suresi'nin 164. ve bilhassa Ahzab Suresi'nin 164. ayetlerinde Hz. Peygamber'in Sünnetinin kastedildiği söylenebilir. Bu durum, Sünnetin vahiy kaynaklı olmayıp Kur'an'da ifade edilmediğini, şahsi tasarruflardan ibaret olduğu için İslâm'ın temel kaynaklarından olmayacağını ve Sünnetin dikkate alınmayıp sadece Kur'an ayetlerini okuyup İslâm'ı bu şekilde yaşamının gerekli ve yeterli olduğunu savunanlara karşı Kur'anî deliller olarak ifade edilebilir.

SONUÇ

İslâmî ilimlerin tamamının temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Bu sebeple Kur'an her bir ilim mensubu tarafından mercek altına alınarak farklı değerlendirmelerde bulunulmuş ve değişik ilim erbabınca ayetlerin çeşitli yorumları yapılmıştır. Bu araştırmalar, aynı zamanda Kur'an'da geçen diğer kavramlar için de söz konusudur. Bilhassa el-Eşbâh ve'n-Nezâir, Garîbü'l-Kur'an gibi ilimlerle alâkalı olarak yapılan çalışmalarda Kur'an'da geçen kelime ve kavramlar araştırılmıştır.

Hikmet kelimesinin, içinde geçtiği Kur'an ayetlerine göre birçok mânâda kullanıldığı söylenebilir. Müfessirlerce çok değişik mânâlarda yorumlanan bu ifadeleri sonuçta birkaç mânâya indirgemek mümkündür. Kur'an'ın hikmete atfettiği bu birkaç mânâyı ise şu şekilde ifade edebiliriz: Hikmetin bir ilmî, bir de amelî boyutu vardır. Hikmetin geçtiği ayetlerin tefsirini yaparken bazı müfessirler hikmetin ilim boyutunu, bazıları amel yönünü vurgulamışlar, bir kısmı da bizim de katıldığımız yoruma göre, hikmetin ilim ve amelden ibaret olduğunu vurgulamışlardır. Hikmet, kişiyi güzel ameller yapmaya götüren, kişinin ahlâkının olgunlaşmasını sağlayan sağlam ve faydalı ilim ve anlayış mânâsındadır. Bu yönüyle hikmet, İslâm'daki iman-amel bütünlüğüyle de alâkalı bir kavramdır. "İslâm hikmet dinidir" denirse yanlış olmaz, düşüncesindeyiz. Bakara Suresi'nin 269. ayetinde "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar" buyurulmuştur. Bu ayette hikmetin Allah tarafından dilediği kula bahşedildiğinin ifade edilmesi hikmetin imani boyutuna ve kişide bulunan anlayış kabiliyetiyle alâkasına, ancak akıl sahiplerinin düşünüp ibret alacağını ifade edilmesi de, hikmetin amel boyutuna işaret etmektedir.

Kur'an'a göre hikmete atfedilen ikinci ve önemli bir mânâ da nübüvvet ve vahyin uygulanması olan Sünnettir. Ayetlerde Hz. Musa, Hz. Davud ve Hz. İsa gibi peygamberlere verilen hikmetten söz edilmektedir. Buna göre hikmet kelimesi, bütün peygamberlere gönderilmiş olan vahyin genel ismi veya her bir peygamberin, kendisine gönderilen vahyi uygulaması anlamına gelen Sünneti anlamlarını taşır.

Kur'an'da hikmete atfedildiğini düşündüğümüz diğer bir mânâ da Kur'an'ın kendisi ve Kur'an'da geçen hükümlerin açıklamalarıdır.

Hikmet kelimesinin geçtiği hadis-i şerifleri incelediğimizde görüyoruz ki, hadislerde hikmet daha çok Kur'an, Kur'an'ın tefsiri, Sünnet, isabetli görüş sahibi olmak, kişiyi kötülüklerden uzaklaştıran ilim gibi mânâlarda kullanılmıştır. Bu mânâlar da yukarıda açıkladığımız gibi Kur'an tarafından hikmet için kullanılan anlamlardandır. Çünkü bu anlamlar da bir önceki bölümde vurguladığımız gibi genelde ilim-amel birlikteliğine işaret etmektedir. Hikmet gibi kapsamlı Kur'an kavramları, Kur'an bütünlüğü ve Kur'an kullanımları göz önünde bulundurularak, Kur'an'ın kavrama yüklediği mânâlar gözetilerek kullanılmalı, subjektif yaklaşımlarla kavramların içi boşaltılmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1995.
- , *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1992.
- Beydâvî, Nâsiruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Beyrut 1968.
- Bikâî, Burhanüddin Ebu'l-Hasen İbrahim b. Ömer, *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kahire 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmîyye ve İstîlâhâtü Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul tsz.
- , *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre, *Sahihu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslâmîyye, İstanbul tsz.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsiru Ruhi'l-Beyan*, Eser Kitabevi, İstanbul 1389.
- Cürcânî, eş-Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Ta'rifât*, tsz.
- Dâmiğânî, el-Huseyn b. Muhammed, *Kamusu'l-Kur'an*, thk. Abdü'l-Aziz Seyyidü'l-Ehl, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1985.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behram, *Sünenü'd-Dârimî*, Dâru'l-Muğnî, Riyad 2000.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen Ebi Davud*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1988.
- , *Kitabü'l-Merâsîl*, Dâru's-Sumey'i, Riyâd tsz.
- Ebu Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhîd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-İmâdî, *İrşâdül-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitabî'l-Kerîm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.

- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, terc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2000.
- Sâbûnî, Nureddin, *Matürîdiyye Akaidi*, terc. Bekir Topaloğlu, Ankara 1991.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub, *Besâir zevî't-Temyîz fi Letâîfî'l-Kitabî'l-Azîz, el-Mektebetü'l-İlmiyye*, Beyrut tsz.
- Güven, Şahin, *Konulu Tefsir Metodu*, Şura Yayınları, İstanbul 2001.
- Goichon, A. M., "Hikma", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1986.
- İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas*, thk. Râşid Abdülmün'im er-Racâl, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1991.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sahnûn, Tunus tsz.
- İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdu'l-Hakk b. Galib el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabî'l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, *Kitabü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut 1983.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerıyya, *Mu'cem Mekâyisi'l-Luğa*, Dâru'l-Ciyl, Beyrut tsz.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureşî ed-Dımaşkî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Mektebetu'l-Menâr, Beyrut 1990.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen İbn Mâce*, Dâru'l-Hadîs, Kahire tsz.
- İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut tsz.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali el-Kureşî el-Bağdâdî, *Nüzhetu'l-A'yüni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râdî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987.
- , *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1987.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's-Saâdât el-Mubarek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, tsz.
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğib, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1992.
- Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1974.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddın, *Mehâsinü't-Te'vil*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1989.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn*, İstanbul 1941.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1993.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî, *Kitabü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1979.
- Mehmed Vehbi, Konyalı, *Hulâsatu'l-Beyân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul tsz.
- Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l-Merâğî*, Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbah ve'n-Nezâir*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitab, Mısır 1994.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Nesefî*, Pamuk Yayınları, İstanbul tsz.
- Özcan, Hanifi, "Maturidi'ye Göre 'Hikmet' Terimi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1988.
- Râzî, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1981.
- Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.

- Suyûtî, Abdurrahman Celâlüddin b. Kemâlüddin el-Hudayrî, *ed-Durru'l- Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.
- Şirbînî, el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-Münîr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîru't-Taberî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Tabressî, Ebu Ali el-Fadl b. el-Hasen, *Mecma'u'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, thk. es-Seyyid Hâşim er-Rasûlî el-Mahallâtî ve es-Seyyid Fadlullah el-Yezdî et-Tabatabâî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.
- Tan, Bilal, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, Pinar Yayınları, İstanbul 2000.
- Uğur, Hakan, *Beyyine Suresi ve Yorumu*, Adal Ofset, Konya 2010.
- Wensinck, A. J., *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1988.
- Zebîdî, Muhîbüddin Ebu Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Huseynî el-Vâsitî el-Hanefî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamus*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b.Ömer, el-Harezmi, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücâhi't-Tenzîl*, Dâru'l-Fikr, tsz.